

Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973

J. BOSMANS

De analyse van de politieke en parlementaire ontwikkeling in de jaren vijftig en zestig is tot nu toe voornamelijk het werk geweest van sociale wetenschappers, in het bijzonder van politicologen. Wij historici zijn nog niet veel verder gekomen dan het leveren van wat overzichten en het beschrijven van een handvol gebeurtenissen in een betrekkelijk geïsoleerd verband. Wat ik in deze bijdrage niet zal doen en wat ik trouwens ook niet zou kunnen, is het geheel van de ontwikkelingen trachten te vangen in een groots en origineel analysemodel. Ik kies voor een simpeler weg en wil, de hoofdzaken nog eens langs lopend, hier en daar een kanttekening plaatsen bij de zojuist bedoelde analyses¹. Maar voorop gaat het volgende.

I PERIODISERING

De twee jaren 1955 en 1973, waartussen de congrescommissie ons geklemd houdt, roepen als periodiseringsmomenten in het naoorlogse politieke en parlementaire gebeuren problemen op. Het minst nog het jaar 1973. Immers wie de jaren zestig en zeventig heeft meebeleefd, zal er mee willen instemmen dat de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl het in zich had om een mijlpaaltje in onze geschiedenis te worden. Vanuit het perspectief van toen leken programma en samenstelling van het kabinet én de personen van de ministers borg te staan voor de realisering van wezenlijke verlangens uit de jaren zestig, samengebond in de slogan van de rechtvaardiger verdeling van inkomen, macht en kennis. Niet voor niets heette het verkiezingsprogramma van de grootste regeringspartij (PvdA) *Keerpunt 72*. Met de wetenschap achteraf is men weliswaar geneigd een keerpunt niet te ontdekken, maar dat hoeft geen ernstige afbreuk te doen aan de validiteit van de keuze van de congrescommissie om 1973 als eindgrens te bepalen.

Gaat men in het beginjaar 1955 op zoek naar een gebeurtenis van vergelijkbaar gewicht, dan komt men spoedig in de moeilijkheden. Want is er in dat jaar wel een startmoment te vinden, van waaruit de latere ontwikkelingen redelijkerwijs te verklaren zijn? De structuralisten onder ons zullen zeggen: iedere keuze van een concreet feit of jaar is arbitrair; iedere conjuncturele ontwikkeling is deel van een niet exact te periodiseren lange-termijnontwikkeling. De evenementiëlen onder ons zullen dit niet willen ontkennen, maar hebben toch behoefte aan wat meer houvast.

1. Voor de ontwikkelingen zelf zie P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans (8e dr.; Assen, 1982) en J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982) 269-316.

J. BOSMANS

Welnu, hoe men ook rondkijkt in het jaar 1955, men vindt niets dat vastigheid geeft. Ik zie drie gebeurtenissen, die men als periodiseringsmoment zou kunnen wegen, maar die ik te licht acht. In de eerste plaats is er de huurwetcrisis, die de val van Drees' tweede kabinet tot gevolg had, maar de snelle reparatie maakte haar tot een incident.

Vervolgens komt in aanmerking de verkiezingskrant van de KVP 0'56, die in juni met het oog op de verkiezingen van 1956 aan de kerkdeur werd uitgereikt. Dit manifest, gericht tegen de PvdA, was van een bedenkelijke kwaliteit. Een tekening liet de kerk, de KRO, de bijzondere school en het katholieke ziekenhuis in brand zien en had als opschrift: 'Als de rode haan victorie zou kraaien'. De PvdA dus als brandstichtster van instellingen, die de katholiek dierbaar zijn. Een andere tekening bracht een serie medailles in beeld. Op één daarvan waren de twee keerzijden te zien met aan de ene kant Vrouwe Justitia en aan de andere zijde drie aapjes in de combinatie van het aapje dat niet alles zegt, het aapje dat niet alles hoort en het aapje dat niet alles ziet. Door de tekst werden deze aapjes in verband gebracht met het humanisme, waarvan de PvdA als doorbraakpartij de belangen behartigde in de politiek. Bij de PvdA schoot deze krant vanzelfsprekend in het verkeerde keelgat en daarmee belastte zij de rooms-rode samenwerking. Maar 0'56 is toch niet meer dan een punt op de lijn, waarlangs het proces van erosie verliep, een proces dat op een ver vóór 1955 gelegen tijdstip op gang was gekomen en eindigde in december 1958, toen de samenwerking stuk liep.

Een derde gebeurtenis in 1955, die voor periodiseringsmoment zou kunnen doorgaan, is het Leids congres van de PvdA, waarop Joan Willems bekend maakte dat de leden van de Katholieke Werkgemeenschap in de PvdA zouden blijven. Dit was het antwoord op de vraag naar aanleiding van het mandement van mei 1954, of het bisschoppelijk gezag nog in staat was om de katholieke eenheidspartij af te dwingen, of anders geformuleerd: of het kerkelijk gezag nog bij machte was om de reeds jaren onder de oppervlakte sluimerende ontwikkeling naar vrijheid van politieke keuze te keren. Hecht men aan het Leids congres grote betekenis, dan dient mijn exposé te starten bij het mandement, maar om de reeds veel geciteerde conclusie uit de studie van Manning naar het ontstaan van het mandement nog eens te gebruiken: het mandement was 'een ouderwetse poging tot synthese van een georganiseerd en gedecreteerd katholicisme, terwijl allerlei andere tekenen zichtbaar werden². Het mandement sloot dus eerder een periode af dan dat het iets nieuws bracht en daarmee vervalt het als startpunt.

II DE ROOMS-RODE SAMENWERKING

Om nu niet al te ver terug te kijken van de suggestie van de congrescommissie, zou ik willen beginnen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1952. In de laatste plaats omdat ik daarmee aansluiting vind bij mijn bijdrage aan het Herrijzend-Nederland-congres van ons genootschap . En in de eerste plaats omdat naar mijn stellige overtuiging de verkiezingsuitslag van 1952 de breuk in de rooms-rode coalitie heeft afgeroepen. Achteraf verbaast men zich erover dat die

2. A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek katholiek documentatie centrum* (1971) 147-148.

3. J. Bosmans, "Beide er in en geen van beide er uit'. De rooms-rode samenwerking 1945-1952', *BMGN*, XCVI (1981) 204-229 en in: P.W. Klein en G.N. van der Plaats, ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag, 1981) 29-54.

POLITIEKE EN PARLEMENTAIRE ONTWIKKELINGEN

breuk pas eind 1958 een feit werd. Het lijkt erop dat diegenen, die de coalitie in elkaar hebben gezet, er in de loop der jaren zo verknocht aan zijn geraakt, dat zij de oppositie in eigen kring bij wijze van spreken te vuur en te zwaard bestreden en er pas een eind aan maakten, toen het echt niet meer anders kon. De coalitie overleed aan een slepende ziekte, waarvan de symptomen in 1952 zichtbaar werden. De verknochtheid laat zich ook enigszins veronderstellen door het toch wel opmerkelijke feit dat alle politieke leiders uit de tijd van de rooms-rode samenwerking en de brede basis zich kort na elkaar rond 1960 van het toneel terugtrokken.

Ik roep in herinnering dat de PvdA in 1952 een voor de verhoudingen van toen eclatante overwinning van twee zetels boekte. Zij kwam in zeteltal op gelijke voet met de verliezende KVP en streefde deze partij in stemmen zelfs voorbij. Nog belangrijker was dat zij in katholieke bolwerken meer dan een voet tussen de deur had weten te krijgen. Voor de KVP was dit een volkomen onverwachte en onaangename verrassing. Al maanden vóór de verkiezingsdag lag er namelijk een draaiboek gereed om Romme op de premierzetel te heffen⁴ en dat plan werd nu lelijk doorkruist. 'In zekere zin is het 't beroerdste', zo schreef Romme de dag na de verkiezingen aan zijn partijvoorzitter,

dat wij allemaal een manco in onze politieke feeling hebben te registreren. Het is een magere troost, dat dit ook geldt voor de kringen van de PvdA zelf, waar men deze verrassende overwinning in genen dele heeft voorzien⁵.

Een schrale troost inderdaad. Maar waarom zou, wat nu mislukt was, vier jaar later niet kunnen lukken? Voorwaarde daartoe was herstel van het geschokte zelfvertrouwen. Daarom stelde de KVP-leiding onmiddellijk na de nederlaag de noodzaak van politieke eenheid der katholieken aan de orde. Geen kwestie heeft in deze jaren de relaties tussen de coalitiepartners zo zeer bepaald en belast, doordat van meet af aan vast stond dat de KWG-ers zich niet zouden laten verleiden tot een terugkeer naar de moederschoot, die voor menige KWG-er ook niet eens een moederschoot was⁶. Het mandement compliceerde de zaak. Het bezorgde de KVP de door haar niet gewilde last zich te moeten verdedigen tegen verdachtmakingen van de kant van de PvdA geen democratische partij te zijn. Verkiezingsnederlaag, mandement, Leids congres, dit alles schiep een stemming, waarin het partijvoorzitter mr. H. van Doorn, de latere Harry van Doorn van de PPR, geen enkele moeite kostte om met alle energie, die hij in zich had, dat schandelijke pamflet *O'56* te verdedigen tegen de heftige kritiek, ook van binnenuit; de kring Amsterdam bijvoorbeeld, die verspreiding geweigerd had, moest op het matje komen en in het stof bijten. Alleen al de naam van dat ding — *Overwinning '56* — is tekenend voor de sfeer. Aan deze zelfde Van Doorn ontsproot de gedachte om in de verkiezingscampagne de bezitsvorming centraal te stellen als een soort tegenwicht tegen de door de PvdA gemonopoliseerde ouderdomsvoorziening, in de wetenschap dat de PvdA het daar moeilijk mee zou hebben. Bovendien besloot de KVP voor het eerst om in 1956 met één in plaats van met vier of vijf lijsttrekkers te gaan opereren. Dat werd natuurlijk Romme en daarmee kwamen de campagnes sterk in het

4. J. Bank, 'De broederlijke relaties tussen KAB/NKV en KVP 1945-1981', in: J. Roes, ed., *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baam, 1985) 307.

5. ARA, archief-Romme, dossier 282, Romme aan Andriessen 26 juni 1952.

6. J. Bosnians, 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en KNP 1952-1956', *Jaarboek katholiek documentatie centrum* (1982) 46-99.

teken te staan van de tegenstelling Drees-Romme. De verkiezingsstrijd was ongekend rijk aan incidenten en de lange duur van de formatie bewees eens te meer dat de verhouding verre van hartelijk was geworden.

Hoe het laatste kabinet-Drees aan zijn einde is gekomen, moge genoegzaam bekend zijn. Naar de juiste toedracht van de gang van zaken in de laatste maanden van 1958 is bij mijn weten nog geen afdoend, dus op archiefstudie berustend onderzoek verricht, waardoor we nog steeds tegenstrijdige, meer door politieke voorkeuren ingegeven antwoorden tegenkomen op de vraag, wie verantwoordelijk is voor de breuk. Natuurlijk waren er groeiende verschillen van opvatting over het gebruik van de ruimte, die de economie schiep. Daardoor namen de zakelijke conflicten toe, mede door een roeriger achterban; men denke hierbij slechts aan de rol van de vakbeweging op het punt van de loonpolitiek⁷. Maar zou er op grond van de zojuist geschetste incidenten niet iets voor te zeggen zijn om de oorzaak van de breuk meer in het mentale vlak te zoeken? Beide partijen waren na zoveel jaren van samengaan gewoon op elkaar uitgekeken, zochten naar een aanleiding om van elkaar af te komen en vonden die eind 1958.

Van politicologische zijde wordt nogal eens de 'uiterste noodzaak' van stal gehaald om de breuk te verklaren. In zijn artikel in de Hofstee-bundel stelt Daudt dat voor de periode 1946-1958 in drie opzichten een uiterste noodzaak gold. Op economisch gebied als gevolg van de vereiste wederopbouw, vervolgens met betrekking tot de Indonesië-politiek en tenslotte om extreem links te isoleren. Daudt schrijft dan:

Toen het land was hersteld, het Indonesische drama met uitzondering van het probleem Nieuw Guinea was beëindigd, de economische wederopbouw was voltooid, de koude oorlog in intensiteit afnam en de CPN-aanhang gestaag was gedaald, was de uiterste noodzaak verdwenen en kon de PvdA gaan⁸.

Ook ten aanzien van het kabinet-Cals-Vondeling suggereert Daudt heel sterk de werking van de uiterste noodzaak; de omroepperikelen vereisten de deelneming van de PvdA aan het kabinet, dat na bewezen diensten aan de kant werd gezet. In het geval van de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl zou eveneens van uiterste noodzaak sprake zijn geweest.

Volgens Daudt is uiterste noodzaak aanwezig,

wanneer de situatie van de bestaande maatschappij zodanig wordt geïnterpreteerd dat zich wijzigende omstandigheden om politieke maatregelen vragen die aansluiten bij ideeën in linkse kring. Met andere woorden essentieel is dat in niet-linkse kringen 'de tijd rijp wordt geacht' voor bepaalde veranderingen, zonder dat dit gepaard gaat met het aanvaarden van de linkse gedachte dat de samenleving als geheel door overheidsingrijpen min of meer zou moeten worden gewijzigd op korte of lange termijn. Bovendien moet men in niet-linkse kring van mening zijn dat voor die veranderingen de actieve medeverantwoordelijkheid van links nodig is ter legitimering van die wijzigingen⁹.

Overigens, zo stelt Daudt nog, kan van uiterste noodzaak ook sprake zijn uit getalsmatige overwegingen, zoals in 1972-1973 het geval zou zijn geweest.

7. H. Righart, 'De ene ongedeelde KAB', vrome wens of werkelijkheid? Een historische schets van de katholieke arbeidersbeweging, 1945-1963', in: Roes, *Katholieke arbeidersbeweging*, 79-131.

8. H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980) 189.

9. *Ibidem*, 193-194.

POLITIEKE EN PARLEMENTAIRE ONTWIKKELINGEN

Overigens, zo stelt Daudt nog, kan van uiterste noodzaak ook sprake zijn uit getalsmatige overwegingen, zoals in 1972-1973 het geval zou zijn geweest.

Op het eerste gehoor klinkt dit alles plausibel. Toch meen ik dat de uiterste noodzaak als verklaringsmodel voor naoorlogse ontwikkelingen beslist van de hand moet worden gewezen. De leer van de uiterste noodzaak, in 1922 door de RKSP geformuleerd en in 1925 voor het eerst door Nolens toegepast, kan niet losgemaakt worden van de politiek-maatschappelijke context van de jaren twintig en dertig, toen de katholieke en de socialistische gemeenschap in de greep waren van volstrekt onvernegbare dogmatismen. De leer is een typisch produkt van die context en is slechts een politiek instrument in een periode, dat die context geldt. Zij, die de leer ook na het interbellum toepasbaar vinden, gaan niet alleen voorbij aan de grote verschillen tussen het politieke en maatschappelijke klimaat in de beide periodes, maar ook aan de niet minder grote verschillen tussen SDAP en PvdA. De KVP, de partij toch die de leer zou hebben moeten hanteren, heeft althans tot de jaren zeventig, nimmer vanuit zulk een negativisme ten opzichte van het socialisme de samenwerking met de socialisten gezocht als de RKSP dat deed. Men zal dan ook tevergeefs zoeken naar een serieuze discussie in de KVP-kring over de vraag, of de samenwerking te rijmen viel met de leer van de uiterste noodzaak, en in het KVP-vocabulaire komt dit soort terminologie ook niet voor. Dat was in de tijd van de Staatspartij wel even anders.

Aan dit algemene bezwaar moet ik nog enige andere toevoegen. Daudt wijst weliswaar de indruk af dat het gaat om bewuste, vooropgezette bedoelingen, om situaties waarin de confessionele onderhandelaars, voorzien van de sterkste troeven, het einddoel al vanaf het begin voor ogen zou staan. Maar door de uiterste noodzaak als model naar voren te schuiven, laadt hij toch de schijn op zich monocausale verklaringen te geven. Het zijn immers in zijn optiek de confessionelen en dan de KVP voorop, die beslissen, en de PvdA laat zich gewillig slachtofferen. Dat de PvdA zich op de fatale momenten passief gedroeg, lijkt mij onhoudbaar. In 1958 bijvoorbeeld bleef de PvdA niet onberoerd door de pressie van het NVV om de coalitie te verlaten en na de teleurstellende Provinciale Staten-verkiezingen in het begin van dat jaar vatte in de partij de gedachte post dat men beter vanuit de oppositie het verloren gegane terrein kon terugwinnen.

Vervolgens wil ik erop wijzen dat in de periode 1946-1958 de katholieken en de socialisten het twaalf en een halfjaar met elkaar hebben uitgehouden, en dat is wel wat erg lang, als voor een van de partners de uiterste noodzaak drijfveer was. Bovendien, de door Daudt voor deze periode genoemde redenen (wederopbouw, Indië en isolering van de communisten) golden in feite al niet meer in 1952, toen een confessioneel-liberale regering met een riant meerderheid in het parlement voor het grijpen lag, als de KVP gewild had.

Wat betreft het kabinet-Cals-Vondeling doet het enigszins merkwaardig aan om juist de omroeperikelen te gebruiken ter staving van de werking van de leer van de uiterste noodzaak. Op het moment dat het kabinet viel, moest het betreffende wetsontwerp nog in het parlement behandeld worden.

Tenslotte is het vreemd dat Daudt in het algemeen aan de uiterste noodzaak een programatisch fundament geeft, maar voor 1972-1973 ineens verwijst naar numerieke overwegingen. Door de opeenvolgende verkiezingen aangeslagen, opereerde de KVP toen vanuit een positie

van zwakte en lag het initiatief bij de PvdA, terwijl de leer van de uiterste noodzaak vóór 1940 door de RKSP steeds vanuit een positie van sterkte gehanteerd is.

III PACIFICATIEDEMOCRATIE

Zou het gebruik door politicologen van de leer van de uiterste noodzaak ter verklaring van naoorlogse zaken iets te maken hebben met hun stijl om in grove schema's te denken, schema's die uit hun aard statisch zijn en het zicht ontnemen op de nuance, of zo men wil: op ontwikkeling, waarvoor de historicus zo gevoelig is? Een soortgelijke vraag roept het door Lijphart geïntroduceerde begrip pacificatiedemocratie op¹⁰, zij het dat de bezwaren hier in de tijd juist andersom werken. Lijphart etiketteert de periode 1917-1967 met dit begrip, maar er heerst twijfel over de toepasbaarheid ervan op de vooroorlogse tijd. Voor de periode na 1945 echter, en dan met name voor de jaren vijftig, wordt de analytische functie van het begrip hoog aangeslagen. Toch moet men zich niet een al te beeldende indruk vormen van de pacificatiedemocratie.

Het pacificatiespel moge dan weliswaar onderhevig zijn aan de bekende zeven spelregels van zakelijke politiek, pragmatische verdraagzaamheid, topconferenties, evenredigheid, depolitisering, geheimhouding en de regering regeert. Lijphart zelf wijst er al op dat deze regels veeleer bestonden uit algemene houdingen en instellingen tegenover de politiek en uit ongeschreven regels omtrent de werkwijze in de politieke besluitvorming¹¹. Het is dus alles meer impliciet dan expliciet. Wanneer men het spel beziet vanuit een centraal persoon als Romme, dan verwondert men zich tegen de achtergrond van het door Lijphart opgetrokken gebouw erover dat hij nauwelijks contacten onderhield met de leiders van de andere zuilen en zich nogal opsloot in de eigen kring. Het lag hem meer om het spel over de band te spelen. Als hij de besluitvorming in het kabinet wilde beïnvloeden, dan benaderde hij steevast een katholiek minister, indien aanwezig bij voorkeur Beel, ook als de betreffende kwestie in de portefeuille van een niet-katholieke minister zat. Het contact met de collega-fractieleden voltrok zich voornamelijk via het seniorenconvent, maar dat stelde niet zo heel veel voor. Mij lijkt dat zijn generatie, zolang maar aan het beginsel van evenredigheid redelijkerwijs recht werd gedaan, het als een vanzelfsprekende zaak beschouwde om kwesties, die splijtend konden werken, niet op de spits te drijven en daarom een in geheime topconferenties vastgestelde regie niet nodig had. Een veel grotere zorg voor de politieke leiders was het om de eigen achterban in het gareel te houden, want ook al wordt dan passiviteit van de massa als een belangrijk kenmerk van de pacificatiedemocratie beschouwd, in de jaren vijftig roerden de achterbannen zich duchtig. Het mandement bijvoorbeeld verwekte hevige commotie onder de socialisten. De leiding van het NVV kanaliseerde dit door de samenwerking in de Raad van Vakcentrales te verbreken, maar zette tegelijkertijd het contact op informele wijze voort; en de leiding van de PvdA zorgde ervoor dat het ongenoegen met demonstratieve gebaren kon worden afgereageerd, maar kwam met haar in wezen gematigde reactie erger.

10. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (3e dr.; Amsterdam, 1979).

11. *Ibidem*, 116.

Dat men de noodzaak om te depolitiseren impliciet aanvoelde en de meeste energie stak in het opvangen van gevoelens bij de achterban, laat ook de kwestie van de subsidiëring van de humanistische geestelijke verzorging zien¹². Rond deze kwestie zijn in de eerste helft van de jaren vijftig fundamentele debatten in de beide Kamers gevoerd, omdat hier vanuit de optiek van de religie aan de fundamenten van de staat geraakt werd. In dit opzicht kunnen zij gelden als de laatste grote principiële discussies in onze parlementaire geschiedenis.

Met de oprichting van het Humanistisch Verbond in 1946 drong de vraag zich op, of aan de kerken nog langer exclusief de geestelijke verzorging kon blijven toevertrouwd van het buitenkerkelijke deel van hen, die aan de bijzondere zorg van de overheid waren toevertrouwd; het betrof hier de DUW-arbeiders, de gedetineerden en de dienstplichtigen. De kwestie werd naar het politieke niveau getild, doordat de PvdA zich ging opwerpen als pleitbezorgster van het Humanistisch Verbond. Aan confessionele zijde bestond aanvankelijk alleen maar afwijzing, het eerst verwoord door de ARP. De KVP mengde zich pas eind 1952 in de zaak, maar bepaalde vanaf dat moment wel de koers. De verkiezingsnederlaag van dat jaar en de winst van de PvdA drukten de katholieken met hun neus op de dreigende gevaren voor kerk en staat. Nadat in de zomer van 1952 het Internationaal Humanistisch Congres in Amsterdam bijeen was gekomen en in het najaar de minister van oorlog en marine ook nog eens faciliteiten aan het Humanistisch Thuisfront verleend bleek te hebben, kwam er in de katholieke pers een stroom artikelen tegen het humanisme op gang, die maandenlang aanhield. Achter de schermen waren het vooral de aalmoezeniers, die flink de trom roerden; zij gedroegen zich het felst afwijzend. De anti-humanistische stemming kwam ook tot uiting in het bisschoppelijk schrijf- en spreekverbod, dat de karmeliet A. van den Wey kreeg opgelegd, omdat hij een genuanceerder standpunt over het Humanistisch Verbond verkondigde. Voor de KVP ontstond door dit alles de lastige situatie dat de achterban vroeg om een algehele afwijzing van het Humanistisch Verbond, terwijl zo'n opstelling politiek niet werkbaar was; zij zou een regelrechte aanslag zijn op de rooms-rode samenwerking en verdroeg zich niet met het in dit religieus heterogeen land zo belangrijke politieke beginsel van evenredigheid.

Een verbluffend staaltje van interne pacificatie gaf het tandem Stokman-Romme ten beste. Zij stelden zich op het standpunt dat van de twee kwaden een geclausuleerde toelating en subsidiëring van de humanistische geestelijke verzorging minder kwaad kon dan een complete weigering ervan, mits humanistische verzorging maar niet gelijkgesteld werd aan godsdienstige verzorging en de humanistische organisaties geen monopolie kregen op de buitenkerkelijken. Stokman zorgde ervoor dat het episcopaat zich in dit standpunt kon vinden, zodat deze weg voor de aalmoezeniers werd afgesloten. En met Romme regelde hij dat hun beider opvatting door de katholieke parlementsleden werd overgenomen. Dat gebeurde in twee etappes. Eerst belegde het duo met instemming van Alfrink een beraad met theologen, enerzijds om de onder deze groep divergerende opvattingen naar elkaar toe te buigen, anderzijds om van die kant ruggesteun te organiseren. Daarna brachten Stokman en Romme, aldus gewapend, de fracties van de beide Kamers bijeen in het Vormingsinstituut te Baarn, waar uiteindelijk slechts één lid

12. Het hiernavolgende is vrucht van een doctoraal werkcollege onder mijn leiding bij de vakgroep nieuwste geschiedenis KUN in het academisch jaar 1984-1985. Aan dit college namen deel: Claus van Aanhold, Hélène van Beek, Joset te Beest, Natasja van Beurden, Pieter Jan Boon, John Donners, Pieter Jan van Eyk, Herman Geelen, Egbert Hermsen, Jules Hinssen, Ron Kamphorst en Hetty Simonis.

bleek te volharden in de afwijzende houding. Een speciale commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming tenslotte bewerkte het gewone partijlid. Medio 1953 had het pacificatiewerk parlementair zoveel ruimte opgeleverd, dat dit geladen thema geen politieke kwestie meer behoefde te worden. Overigens mede dankzij de PvdA, die genoeg nam met de geclauserde benadering van de KVP. Van belang is nog op te merken dat er tussen de partijen geen formele afspraken zijn gemaakt ter depolitisering van de zaak, al zou men bepaalde onderhandelingen in 1953 van enkele katholieke kamerleden met de PvdA-minister Donker over de gevangenismaatregel wellicht als zodanig willen aanmerken. Beide partijen voelden aan dat de kwestie niet gebaat was bij escalatie, niet in de laatste plaats om de coalitie voor onheil te vrijwaren. Maar zo'n impliciete houding treffen we ook aan in het begin van de jaren zestig toen de PvdA in de oppositie zat en zich evenzeer gematigd opstelde bij het schoorvoetend toelaten door de overheid van de aan alle kanten aan restricties gebonden humanistische geestelijke verzorger tot de krijgsmacht.

IV DECONFESSIONALISERING EN ONTZUILING

Een paar jaar later is het gedaan met de pacificatiedemocratie en krijgt de politieke cultuur een geheel ander karakter. Participatiedemocratie wordt het etiket, politisering het instrument; de politiek gaat de ene crisis na de andere tegemoet. Ter verklaring van de omslag, die wij onder invloed van Lijpharts boek te exact in 1967 dateren, is al heel wat afgeschreven. De analyses zijn weliswaar nogal essayistisch van aard, maar bij de huidige stand van het onderzoek hebben zij ongetwijfeld zeggingskracht¹³. In deze analyses overweegt een drietal elkaar versterkende factoren, die weer tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling te bezien zijn: het volwassen worden van de eerste naoorlogse welvaartsgeneratie; het binnendringen van de televisie in de beslotenheid van de huiskamer; en de veranderingen in de katholieke kerk. Over de eerste twee factoren handelen de bijdragen van De Rooy en Bank en daarom zal er hier goeddeels het zwijgen toegedaan worden.

Een van de politiek meest interessante fenomenen uit de jaren zestig is de zwevende kiezer, die toen definitief de politieke arena binnentrad en tegen de hoop van velen in binnen de kortste keren het politieke panorama een bont aangezicht gaf; in 1972 telde de Tweede Kamer liefst veertien fracties tegenover zo'n zeven à acht in de jaren vijftig. Voor alle grote partijen, althans in de hier te beschouwen periode, waren de gevolgen van dit fenomeen in electoraal opzicht negatief, maar voor geen zo erg als voor de KVP en de CHU, die zoals bekend in luttele jaren hun aanhang gehalveerd zagen; van 40,5% in het absolute topjaar 1963 naar 22,5% in 1972. Van dat verlies profiteerden aanvankelijk niet de PvdA en de VVD, maar nieuwe partijen als de Boerenpartij, D'66 en DS'70, zodat van een uitgestelde doorbraak in de geest van 1940-1945 alleen al om deze reden niet gesproken mag worden¹⁴.

13. Bijvoorbeeld J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (2e dr.; Alphen aan den Rijn, 1977) en J.E. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in: *Nederland na 1945*, 13-39.

14. Vergelijk J.C.H. Blom, 'De tweede wereldoorlog en de Nederlandse samenleving. Continuïteit en verandering', in: C.B. Wels, e.a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud*, II (Den Haag, 1980)351-352.

Wat betreft het gedrag van het katholieke electoraat, tot in de jaren zeventig goed voor ongeveer 40% van het totale electoraat, is al vaak gewezen op de invloed van het tweede Vaticaans concilie en dan speciaal op de beleving ervan in ons land. Het concilie stimuleerde de katholieken tot eigen interpretatie en het nemen van eigen verantwoordelijkheid. De katholieken ontworstelden zich erdoor aan de greep van het stelsel van geboden en verboden van de kerkelijke leiding. De emancipatie in religieus opzicht bracht hen ook tot gedifferentieerde bezinning op hun plaats in maatschappij en politiek. Ook al wendden zij, die de KVP de rug toekeerden, zich niet en masse tot de PvdA, tekenend voor de verworven vrijheid van politieke keuze is desalniettemin dat de KWG in de PvdA haar specifieke taak verloren zag gaan en zich derhalve aan het einde van de jaren zestig ophief¹⁵.

Nu moeten wij de zaak niet zo voorstellen, als zou het tweede Vaticaans concilie het begin zijn van het proces van deconfessionalisering en ontzuiling. Het dient veeleer gezien te worden als katalysator in een ontwikkeling, die reeds in de jaren vijftig merkbaar was. Naar die jaren moet veel meer gekeken worden om wat er in het decennium daarna gebeurde, te kunnen begrijpen. Stuurman spreekt terecht van 'het zwarte gat van de jaren vijftig'; hij signaleert vooral in de tweede helft van die jaren tal van sociaal-culturele veranderingen, die gepaard gingen, zij het nog schuchter, met verschuivingen in het waarden- en normenpatroon¹⁶. De ontzuiling staat als het ware in de startblokken en niets kan haar meer tegenhouden.

Over de gang van zaken rond de katholieke zuil valt het meeste te vertellen, omdat de aandacht van het wetenschappelijk onderzoek vooral daarop is gericht. Twee dingen lijken het signaleren waard. In de eerste plaats het openbreken van het isolement van de katholieke regio's onder invloed van de mede door de katholieke politiek na 1945 gestimuleerde industrialisatie en de daarmee samenhangende urbanisatie en in de tweede plaats de declericalisering van de zuil¹⁷. De clerus werd langs twee wegen uit zijn prominente positie gedreven. De uitbreiding van de katholieke onderwijsvoorzieningen in de eerste helft van onze eeuw begon in die zin vruchten af te werpen dat steeds meer leken doordrongen tot de katholieke intelligentsia en hun plaats in de leiding van de zuil opeisten, terwijl het functieverlies van de ideologie het nut van de clerus in die leiding ernstig ondermijnde. In zijn boek over de katholieke arbeidersbeweging en haar priesters geeft de theoloog Wentholt een treffende schets van de uitholling van de functie van de geestelijk adviseur onder invloed van deze twee factoren¹⁸. En uit een recente studie van het Katholiek Documentatie Centrum over het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders tussen 1945 en 1980 is af te leiden dat de bewakers van de ideologie, de clerus dus, al in de jaren vijftig plaats moesten gaan inruimen voor de zich emanciperende leken. Deze leken gedroegen zich vooral als professionele behartigers van groeps- en dus niet van zuil-

15. F. d' Haens, 'De Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak', *Jaarboek katholiek documentatie centrum* (1974) 59-98.

16. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio*, XXV (1984) viii, 6-13. Vergelijk ook T. Akkerman en S. Stuurman, ed., *De zondige riviera van het catholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling* (Amsterdam, 1985).

17. J. Bank, 'Verzuiling'. A Confessional Road to Secularization. Emancipation and the Decline of Political Catholicism, 1920-1970', in: *Britain and the Netherlands*, VIII (Den Haas, 1981) 207-230.

18. G.J.M. Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters. Het einde van een relatie. Theologische vooronderstellingen en pastorale bedoelingen met betrekking tot de katholieke arbeidersbeweging in Nederland (1889-1970)* (Nijmegen, 1984).

belangen en toonden zich gevoeliger voor bondgenootschappen met collega's buiten de zuil dan dat zij hun energie wilden steken in een gezamenlijk optrekken van tegengestelde belangengroepen voor een steeds waziger wordend zuilideaal. Dit lijkt in tegenspraak met de institutionele ontwikkeling van de katholieke zuil, want volgens de zojuist bedoelde netwerkanalysen is 1960 in organisatorisch opzicht het hoogtepunt in de geschiedenis van de katholieke zuil. Maar, zo concluderen de samenstellers van het netwerk, dit record komt voor rekening van de koepelorganisaties, die juist in deze tijd werden opgericht voornamelijk om de fragmentatie van de zuil tegen te houden; praktisch bestonden zij evenwel bij de gratie van bestuurders, telden nauwelijks leden en beschikten daardoor over weinig besluitkracht¹⁹. Het netwerk van 1960 verhult derhalve de ontmanteling van de zuil, die onderhuids al enige tijd aan de gang was. Men zou ter afronding kunnen zeggen, dat het tweede Vaticaans concilie de katholieke over de drempel van de zuil heenhielp, waarvoor hij zich in de loop van de jaren vijftig had opgesteld.

Ik sprak zojuist over het functieverlies van de ideologie. Hierover is nog wel wat meer te zeggen en daarmee keer ik dan terug naar het politieke terrein. Dat functieverlies had niet alleen betekenis voor het parlementaire gebeuren, dat verzakelijkte en steeds minder een wapenschouw van leerstellingen werd; ik merkte reeds de discussies rond de subsidiëring van de humanistische geestelijke verzorging in de eerste helft van de jaren vijftig aan als de laatste grote principiële debatten in de parlementaire geschiedenis. Die verzakelijking hangt uiteraard nauw samen met het feit — het zij hier terzijde genoteerd — dat rond deze jaren de Tweede Kamer haar karakter van een vertegenwoordiging van de georganiseerde samenleving ging verliezen door de intrede van de beroeps politician²⁰.

Het functieverlies van de ideologie heeft ook in een andere richting nog betekenis. Het is mijns inziens niet al te gewaagd om de opkomst van de polarisatiestrategie ter linkerzijde aan het einde van de jaren zestig en de tempoversnelling rond 1970 in de deconfessionalisering en ontzuiling mede te verklaren vanuit het verlies van oriëntatie op het einddoel bij de grote partijen. In de socialistische wereld is de worsteling met die oriëntatie van veel oudere datum dan de jaren vijftig. Zeker voor de hoofdstroming daar, de sociaal-democratie, geldt dat de permanente spanning tussen ideaal en werkelijkheid eigenlijk al vóór 1940 het zicht op de klaszenloze maatschappij had belemmerd. Met het *Plan van de Arbeid* (1935) en het beginselprogramma van 1937 had de SDAP in feite de kapitalistische samenleving omarmd, welke keuze bevestigd werd met de oprichting van de PvdA in 1946. Met woorden is nadien nog wel tribuut betaald aan het ideaal, voor het laatst met het rapport *De weg naar vrijheid* van 1951. Dit rapport draagt als ondertitel een *socialistisch perspectief* en geeft enerzijds een schets van de socialistische samenleving en stippelt anderzijds de weg uit, waarlangs die maatschappij bereikt kan worden. De overgang van kapitalisme naar socialisme zou zich weliswaar in een langdurig en geleidelijk proces van socialisatie en nationalisatie voltrekken, maar in ieder geval werd die overgang nog voor mogelijk gehouden, niettegenstaande het feit dat ook in dit rapport, zoals in het *Plan van de Arbeid*, voor de conjunctuurpolitiek en de rol van de overheid daarbij een voorname plaats is ingeruimd. *De weg naar de vrijheid* is 'het laatste totaalomvattende be-

19. T. Duffhues, A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baam, 1985).

20. Vergelijk J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp, 1983).

leidsstuk' in de geschiedenis van de PvdA genoemd . Waarom? Omdat het formuleren van een algehele 'beleidsoptie' sedertdien werd overgelaten aan de Wiardi-Beckmanstichting en deze denk-tank niet bij machte was om zo'n totaalomvattend beleidsstuk te formuleren. De WBS raakte namelijk in de ban van de opkomende sociale wetenschappen en werd in plaats van vorming-instituut steeds meer een onderzoekscentrum. 'Van maatschappijvisie naar beleidsnota', zo vat Jan Bank deze ontwikkeling kernachtig samen²².

De verwetenschappelijking van het denkwerk ondergroef de functie van de ideologie als instrument voor beleid. Het binnendringen van de wetenschap in de politiek, een specifiek verschijnsel van de naoorlogse tijd, zorgde voor specificatie, differentiatie en fragmentatie en daartegen bleken de ideologische zekerheden niet bestand. 'De staat als dirigent van de maatschappelijke ontwikkeling'²³, daarop ging de braintrust zich richten. De concentratie op het terrein van het overheidsbeleid, mede een uitvloeisel van de langdurige deelneming door de PvdA aan de regering, verzwakte het besef dat de maatschappij zich ook buiten en ondanks politiek en overheidsingrijpen ontwikkelde. De gedachte dat met de totstandkoming van wettelijke regelingen de kous af was, want dat de maatschappij zich er wel naar voegde, bracht een verwijdering tussen de PvdA en haar maatschappelijke basis op gang.

De desoriëntatie in de PvdA op het einddoel werd nog versterkt door de discussie over het karakter van de partij: arbeiderspartij of volkspartij. De pretentie was het laatste, de realiteit het eerste, al kregen strevingen, die de partij weer dichterbij de authentieke socialistische traditie wilden brengen, geen schijn van kans. In de jaren vijftig was de partij gebiologeerd door het verlangen om als doorbraakpartij erkend te worden en door de zorg om voldoende afstand te bewaren ten opzichte van de CPN. Beide zaken verdroegen geen radicaliteit. Op de oprichting van de PSP in 1957 en op het verschijnen van het tweede Sociaal-Democratische Centrum werd dan ook niet gereageerd met een opschuiving naar links, maar met een versterking van het streven volkspartij te worden. Zo besteedde het nieuwe beginselprogramma van 1959 voor het eerst afzonderlijk aandacht aan de hoofdarbeiders. En in hun boek over Burger hebben Van Esterik en Van Tijn onthuld, hoe na de breuk in de rooms-rode coalitie eind 1958 ex-ministers en representanten van de vrijzinnig-democratische stroming zorgvuldig een coupe voorbereidden tegen het werkmansblauw ten gunste van het colbert en de stropdas, een coupe die in 1962 slaagde toen Burger, het symbool van dat werkmansblauw, van de fractiestoel verdreven werd en de voormalige vrijzinnig-democraat Vondeling daarop terecht kwam²⁴. Het afsterven van de ideologie onder invloed van de sociale wetenschappen en van de pogingen om de PvdA tot een brede volkspartij te maken, stichtten verwarring rond het einddoel en op deze desoriëntatie kan dan de opkomst van Nieuw Links, voorvechter van de polarisatiestrategie, als de reactie gezien worden.

21. J. Bank, 'De Wiardi Beekman Stichting in haar publikaties 1945-1983', in: *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984) 166.

22. *Idem*, 'Van maatschappijvisie naar beleidsnota', in: R.A. Koole, ed., *Het belang van politieke partijen* (Groningen, 1984) 62-73.

23. B. Tromp, 'Tweeërlei socialisme', in: *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984) 23.

24. Ch. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars. Een politieke biografie* (Amsterdam, 1984) 153-207.

In de andere politieke hoofdstromingen, waar de ideologie traditioneel ook als bindmiddel functioneerde, zien we een soortgelijke ontwikkeling. Wat betreft de confessionele partijen zette de desoriëntatie op het einddoel weliswaar later in, maar werkte daar funester uit. Naar mijn mening is het mislukken van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie van fundamentele betekenis geweest voor de de-ideologisering van de katholieke politiek. De PBO immers had dé vertaling moeten worden van de katholieke sociale leer. De bewieroking van *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) is begrijpelijk, als men zich realiseert, hoezeer men zich vastklampte aan deze encyclieken als het niet-discutabele richtsnoer voor de christelijk-gesolidariseerde maatschappij. Nog in 1951 liep het Feyenoordstadion vol om de uitvaardiging van de beide encyclieken op roomse wijze te herdenken. Na de totstandkoming van de PBO-wet in 1950 waren de verwachtingen hoog gespannen. Bij de kabinetsformatie van 1952 bedong de KVP een aparte minister voor de PBO en zocht zij voor de minister niemand minder dan A.C. de Bruijn aan, voorzitter van de KAB en al een kwart eeuw een van de meest enthousiaste promotoren van de katholieke sociale leer. Maar de kater, die erop volgde, was enorm. Bij de formatie van 1956 kwam de zorg voor de PBO al terecht in de portefeuille van een staatssecretaris en in 1959 verdween de PBO achter de horizon. Met het fauliet van de katholieke sociale leer ging een kader verloren, waarbinnen het politieke handelen van alle dag verdedigd, verklaard én aanvaard kon worden. Ervoor in de plaats kwam niets. Wat in de Nederlandse situatie als alternatief had moeten dienen — het rond 1960 in vijf delen verschenen *Welvaart, Welzijn en Geluk* —, bleef ongelezen en lag weldra bij De Siegte.

De uitholling van de functie van de ideologie en de aanwezigheid van de zwevende kiezer dwongen de traditionele partijen, naarmate de jaren zestig vorderden, niet alleen tot programmatistische bijstellingen, maar tevens tot bezinning op de vraag, hoe men overeind kon blijven. Opgejaagd door haar jongeren, maar ook door een nimmer verloochende affiniteit met de mode van de dag, koos de PvdA voor de polarisatie als middel om een linkse eenheid te smeden, van waaruit de positie van de confessionelen in het centrum van de macht zou kunnen worden geattaqueerd en uiteindelijk overgenomen. Ter rechterzijde zocht men de christen-democratische samenwerking.

Dit laatste was een gecompliceerde zaak, want het ging er niet alleen om katholieken met protestanten te laten samenwerken, maar ook anti-revolutionairen met christelijk-historischen. In 1956 volgde Berghuis Schouten op als voorzitter van de ARP. Hij trok meteen de aandacht met een pleidooi voor één protestants-christelijke volkspartij, niet in de laatste plaats om meer tegenwicht jegens de KVP te kunnen bieden. De angst voor een verroomsing van Nederland zat er nog diep in en de optie op een protestants Nederland gold onverkort. Maar onder Tilanus sr. en vanaf 1958 onder Beemink wees de CHU iedere avance beleefd, doch beslist af; daar hechtte men te zeer aan het eigene van de Unie en was men wars van de beginselvastheid en de organisatie-discipline van de anti-revolutionairen.

Beide partijen waren het er in die jaren volstrekt over eens dat van iets, dat leek op een christen-democratische unie, niets kon komen. Het proefballonnetje, dat Romme in 1959 op de partijraad van de KVP opliet, toen hij sprak over de noodzaak van christen-democratische samenwerking — overigens meer met het oog op Straatsburg dan op Den Haag —, spatte al snel uiteen. Zelfs in de eigen partij was er nauwelijks iemand te vinden, die hem wilde volgen. De

geestelijke vader van het CDA, Piet Steenkamp, zei in datzelfde jaar 1959 op lange termijn niets te zien in een samengaan van KVP met ARP en CHU.

Daarmee verdween het thema niet geheel uit de lucht. De toenemende nadruk op de belangenbehartiging en het geleidelijk wijken van het eigen beginsel richting horizon deden omzien naar andere middelen om de christelijke gedachte haar werfkracht te laten behouden. Vooral de KVP zat ermee. Begin 1966 kwam deze partij met het rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, welk rapport min of meer het startsein was voor een ontwikkeling, aan het einde waarvan het CDA staat. In dit rapport werd een katholieke partij nog slechts een zaak van doelmatigheid genoemd en dus niet langer meer van beginsel. Met andere woorden als de doelmatigheid was opgehouden aanwezig te zijn, zouden de katholieken ook in een ander partijverband hun idealen kunnen nastreven. Zover was het uiteraard nog niet, vond men, maar 'voor het geval dat' werd wel al de suggestie van een brede christelijke partij gedaan, waarvan de mogelijkheid zou moeten worden onderzocht door een commissie uit de drie partijen.

Door sombere voorspellingen van het KASKI omtrent de politieke orthodoxie van de katholieke kiezer hadden de idealisten de wind in de rug gekregen, of anders gezegd: machtspolitieke motieven gaven de impuls aan het partijbestuur om te gaan werken in de richting van één algemene christelijke partij. Het KASKI had overigens al in de jaren vijftig met een zekere regelmaat gewaarschuwd voor fatale gevolgen van de deconfessionalisering, die de KVP zelf opriep met haar enthousiasme voor een industrialisatiepolitiek, die maatschappelijke structuren zou openbreken en het platteland uit zijn isolement zou halen. Maar die waarschuwingen hadden toen nog in het licht van de weinig verontrustende verkiezingsuitslagen gemakkelijk in de wind geslagen kunnen worden. Men bedenke dat de KVP haar top in 1963 behaalde met vijftig zetels. Maar daarna ging het rapide achteruit, en om de analyses van het KASKI kon men niet langer heen.

Het grondslagenrapport van 1966 bracht binnen de KVP een veelstromenland aan het licht, dat het het partijbestuur moeilijk maakte een vaste koers uit te zetten. In de andere partijen was het niet veel anders. Maar wat de leiders van de drie partijen desondanks bij elkaar bracht, was de beroering, die de zogeheten Christen-radikalen verwekten. Dezen kwamen na de Nacht van Schmelzer nadrukkelijk op het tapijt en leken met hun bewuste keuze voor radicaliteit, progressiviteit en met het vooral onder katholieke jongeren gehoorde pleidooi voor een algemene volkspartij op christelijk-humanistische basis het confessionele karakter van partijvorming over boord te willen gooien en dat was het laatste, dat de leiders wensten.

In april 1967 ging de Groep van Achttien van start. De KVP nam hiertoe het initiatief. De verkiezingen van februari hadden dan ook een desastreus gevolg gehad voor deze partij: acht zetels verlies met spectaculaire duikelingen in het zuiden des lands. De Groep liet spoedig van zich horen met een rapport met principiële uitgangspunten. Dat was wel even wennen. Het rapport, opgesteld in het Kuyperhuis, ademde de sfeer van de reformatorische mannenbroeders. De katholieken wisten niet wat ze lazen. 'We moeten ons door het evangelie laten gezeggen'. Dat soort taalgebruik was hen volkomen vreemd. Stagnerend werkten aanvankelijk ook de interventies van de christen-radikalen, want dezen vreesden van een christen-democratische partij een beginselloze conservatieve politiek. Maar de beide groepen, de leiders van de drie partijen en de christen-radikalen, leefden in te verschillende werelden om elkaar te kunnen vinden. Te-leurgesteld in de verwachting dat zij van binnen uit de partijen tot radikale keuzen konden

J. BOSNIANS

brengen — wat dat betreft sprak voor hen de totstandkoming van het kabinet-De Jong in 1967 boekdelen —, traden de meeste christen-radikalen vroeg of laat uit, eerst de katholieke, toen zij in de gaten kregen dat de christen-democratische samenwerking voor het bestuur van de KVP doel op zichzelf was geworden en dus losgekoppeld was van programtoetsing. De anti-revolutionaire volgden later. De PPR werd het nieuwe tehuis voor deze radicalen.

Het vertrek van de grootste lastpakken betekende nog niet, dat de christen-democratische samenwerking nu in een stroomversnelling geraakte. Sfeerverschillen zorgden in alle drie de partijen voor de nodige beroering, doordat zij die niet konden loskomen van de nestgeur, zich ten principale en emotioneel afzetten tegen de idealisten. Voorts bestond er onenigheid over de vraag, wat het karakter van de nieuwe partij moest zijn. Ook na het vertrek van de radicalen kon men in de KVP een duidelijke voorkeur waarnemen voor een open partij, waarin naast het christendom ook andere inspiratiebronnen erkend zouden worden. Deze voorkeur leidde niet alleen in eigen kring tot dispuut, maar was ook niet te rijmen met de voorkeur voor een evangelische partij, waaraan men met name in de anti-revolutionaire wereld hechtte. Daar moest men niets hebben van wat Hendrik Algra eens in een open brief aan de ARP noemde 'een humanistisch klinkend betoog, op één plaats opgehangen als aan een spijker'²⁵.

Overigens had men in de ARP helemaal geen haast. Immers de verkiezingen van 1967 hadden geresulteerd in een winst van twee zetels. En wat de christelijk-historischen betreft, het verlies van één zetel bij diezelfde verkiezingen deerde hen nauwelijks. Pas de dreunen, die vooral de KVP en de CHU bij de verkiezingen van 1971 en 1972 te incasseren kregen, zetten aan tot spoed. De lijdensweg, die volgde, valt buiten het hier te behandelen tijdsbestek²⁶. Maar zoveel mag toch wel gezegd worden, dat dé stimulans tot de groei van het CDA in de tweede helft van de jaren zeventig niet zozeer het ideaal van de christen-democratie op zich leek te zijn, want daarvoor bleven de opvattingen over de bron van de christelijke inspiratie teveel uiteen lopen. Dat was toch veeleer de voortdurende vrees voor en de realiteit van de electorale afkalving.

Indien men zoekt naar een parallelle met de discussies tijdens de bezetting en kort daarna, dan ligt hier toch een aanmerkelijk verschil. Ook toen stelden katholieke en protestantse jongeren de confessionele grondslag aan de orde en presenteerden zij alternatieven, die niet slechts liepen langs de scheidslijnen van vooruitstrevend en behoudend, maar ook mikten op een christelijk geïnspireerd partij verband; ik noem hier het streven van de Trouwgroep naar één protestants-christelijke partij. De realisten in de leiding — Schouten, Tilanus, Romme om de voornaamsten te noemen — vreesden echter niet voor afbrokkeling van hun aanhang en zagen dus geen reden om iets aan de partijgrondslag te veranderen. De aanvallen op het ideologische fundament konden zij, ieder voor zich, met gemak weerstaan.

Hoe anders was de situatie in de jaren zestig en zeventig. Toen kwamen de aanvallen van twee kanten. Van de jongeren opnieuw, maar erg serieus zijn die niet genomen, want de partijleidingen hadden er weinig moeite mee om de radikaalsten onder hen uit de partij te werken. Schmelzer bijvoorbeeld liet geen traan, toen de KVP-radikalen in 1968 bijna allemaal vertrokken. 'Wat onder water voer, is boven water gaan varen', zo luidde zijn reactie en dat vond

25. R. Vermaas, 'De lange weg naar de fusie', *De Tijd* (10 oktober 1980) 44.

26. Zie: *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker, 1980).

hij 'beter zo'²⁷. Ernstiger waren de electorale dreigingen en realiteiten, aanvankelijk alleen voor de KVP, later voor alle drie. Zij vormden de stuwende kracht achter de groei naar het CDA, een partijenformatie die men nauwelijks uit liefde geboren kan noemen, maar die uit zorg voor het naakte bestaan is voortgekomen. Het alternatief zou zijn geweest het verdwijnen van de christelijke inspiratie uit het centrum van de macht en dat alternatief was vanaf medio de jaren zestig een groeiend schrikbeeld, dat alle tegenstellingen overbrugde.

V DE STAATSRECHTELUKE DISCUSSIE

Een duidelijker parallelie tussen de jaren zestig en de tijd van bezetting en bevrijding dringt zich op bij een beschouwing van het debat rond de staatkundige hervormingen. De parallelie ten deze is tenminste drievoudig: in de eerste plaats wat betreft oorsprong, vervolgens in inhoudelijk opzicht en ook nog eens, wanneer men kijkt naar de uitkomst van de pleidooien. Met groot gevoel voor actualiteit wijdde de Rotterdamse jurist, prof.mr.D. Simons, in november 1965 de diesrede aan de Nederlandse Economische Hogeschool aan dat geheel van soms wonderlijke en nogal uiteenlopende bespiegelingen tijdens de bezettingsjaren over een verbetering, ja zelfs vervanging van de voor wrak gehouden parlementaire democratie, waaraan én de ellende van de malaise van de jaren dertig én de weerloosheid van het land op 10 mei 1940 geweten werden²⁸. De discussie in de jaren zestig heeft als voedingsbodem ook misnoegen over het functioneren van de parlementaire democratie.

De pacificatiedemocratie, voorgesteld als een regentendemocratie, hield de massa onmondig en diende een participatiedemocratie te worden, zo kon men horen. De kiezer leek er, naarmate hij begon te zweven, om te vragen. Nu moet gezegd worden dat de politiek zelf een en ander aardig in de hand werkte. De geslotenheid van de formaties kwam in schrill contrast te staan met de steeds ruimere communicatiemogelijkheden. Wie herinnert zich niet de zwijgzame en journalisten ontvluchtende Beel uit 1963? Helemaal absurd was de wisseling van partner tijdens de rit, zonder een beroep te doen op de kiezer, zoals in de periode 1963-1967 liefst tweemaal gebeurde. Daarbij kwam de directe confrontatie van de gewone man met het parlementaire gebeuren door de eerste tv-uitzendingen vanuit de Kamer, die nu niet bepaald een opwekkend beeld van het parlement in functie gaven.

Ik roep hier twee uitzendingen in herinnering. Ten eerste die van dat merkwaardige Kamerdebat in 1965, waarin de oppositieleider Vondeling tevergeefs informatie probeerde te ontfuselen aan Marijnen, die zweeg omdat hij meende dat een demissionaire premier geen mond meer had. Vondeling kwalificeerde bij die gelegenheid het parlement als 'een papieren poes die miauwt en kopjes geeft'²⁹; daarmee moge hij de complexiteit van de aanhangige problematiek geen recht gedaan hebben, maar voor de kijker was de kenschets duidelijk. De tweede uitzending betreft die van de Nacht van Schmelzer in oktober 1966, toen voor het eerst op de televisie een kabinet viel, in uiterst dramatische omstandigheden nog wel, want naar een woord van weder-

27. M. Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', *De Tijd* (3 oktober 1980) 48.

28. D. Simons, *Twintig jaar later* (Alphen aan den Rijn, 1966).

29. Geciteerd bij F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965* (Deventer, 1966) 363.

om Vondeling voerde de KVP-fractie 'een moord met voorbedachten rade' uit op de eigen ministers³⁰. Voeg hierbij de machteloosheid, die de burger overviel, zodra hij in aanraking kwam met het zich sterk uitbreidende ambtenarenapparaat, dus met de regels, geboden en verboden van wat is gaan heten de vierde macht, dan begrijpt men waarom de ondermijning van het vertrouwen in de parlementaire democratie door die democratie zelf een reëel gevaar was.

Hoeveel is er niet gediscussieerd en geschreven over remedies als de gekozen formateur en minister-president, het referendum, de openbaarheid van bestuur, de afschaffing van de Eerste Kamer, de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en de wijziging van het kiesstelsel, stembusakkoord, de gekozen commissaris van de koningin en burgemeester, territoriale en functionele decentralisatie? De gelanceerde gedachten over dit soort en nog heel veel andere zaken waren niet alle even origineel. Wie de publikaties leest en de argumenten bestudeert, denkt soms van doen te hebben met geschriften uit de bezettingstijd of nog vroegere perioden, tot in de negentiende eeuw terug³¹.

De overheid probeerde al in een vroeg stadium de discussie te sturen en wel in de richting van bescheiden correcties, zoals de regering suggereerde met de in 1966 gepresenteerde *Proeve van een nieuwe grondwet*. Maar de voornaamste impuls tot een fundamenteel debat ging toch uit van D'66, dat typische produkt van die gistende jaren, verzamelplaats van non-conformistische jongeren met een liberale en academische inslag, herinnerend aan dat vroegere contingent generaals zonder leger, de Vrijzinnig-Democratische Bond. D'66 sprong in het gat, dat de traditionele partijen niet uit zichzelf wisten te vullen, vastgeroest als zij waren in het door henzelf opgebouwde, uitgebouwde en gedragen systeem. De nieuwe partij presenteerde zich niet enkel als de bom, die het bestaande partijenstelsel eventjes zou laten ontploffen, waarna de verdeling progressief-conservatief à la het streven van de vrijzinnig-democraten en de Nederlandse Volksbeweging uit de as zou oprijzen.

De bom kwam niet tot ontploffing, doordat de partijen, eenmaal in het defensief gedrongen, over voldoende regeneratiekracht bleken te beschikken, ondermeer door de nieuweling in het hart te treffen. D'66 verdedigde haar bestaansrecht namelijk ook met een beroep op de noodzaak van staatsrechtelijke vernieuwingen. Het grote succes van D'66 bij de verkiezingen van 1967 — van niets naar zeven zetels — attendeerde de anderen op het belang en de aantrekkelijkheid van dit thema. Er ontstond als het ware een wedijver tussen de partijen in vernieuwingsgezindheid en daarvan werd D'66, naarmate zij de exclusiviteit verloor, het slachtoffer. Terzijde zij hier opgemerkt dat haar wisselingen in sterkte begin jaren zeventig uiteraard mede verband hielden met het feit dat D'66 na het falen van de ontploffingsstrategie evolueerde in de richting van een partij als alle andere partijen en, zich programmatisch ter linkerzijde ophoudend, onvoldoende afstand wist te bewaren ten aanzien van de PvdA, de grote zus in de rond 1970 zich kortstondig manifesterende progressieve concentratie³².

30. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 1968) 176.

31. Vergelijk bijvoorbeeld voor de discussie over de positie van de Eerste Kamer J.H. de Ruwe, *De Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Nijmegen, 1957) 142-159 en voor de discussie rond de benoeming c.q. de verkiezing van de burgemeester W. Derksen, 'De burgemeester, onderwerp van publieke discussie', in: W. Derksen en M.L. van der Sande, ed., *De burgemeester, van magistratuur tot modern bestuurder* (Deventer, 1984) 123-124.

32. Zie: V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem, 1981).

Het waren niet alleen de politieke partijen, die zich overgaven aan het ontwerpen van ambitieuze alternatieven, ook buiten de politiek werd driftig gediscussieerd, tot over luchtkastelen toe. Om dit proces enigermate te beheersen, stelde het kabinet-De Jong twee commissies in: de commissie-Biesheuvel voor het opstellen van een nieuw regime voor de overheidsvoorlichting en de commissie-Cals-Donner, die moest adviseren omtrent de gewenste veranderingen in de grondwet en de kieswet. Hun rapporten werden de referentiepunten.

De al eerder genoemde Rotterdamse hoogleraar Simons constateerde dat er van de denkbeelden uit de bezettingsjaren weinig is gerealiseerd³³. Hooggespannen verwachtingen, vaak toch geboren in het isolement van de studeerkamer of het gijzelaarskamp, stuiten na de bevrijding op de realiteit van de restauratie. Ook van de ideeën, die rond 1970 circuleerden, kan men niet zeggen dat zij in grote mate ingang hebben gevonden. Of ook hier de verwachtingen stuiten op de realiteit van restauratie, is een vraag die ik onbeantwoord wil laten. Wel mag, denk ik, vastgesteld worden dat de verwachtingen ontstonden in een periode, dat het klimaat geschikt leek voor ingrijpende veranderingen. Een behoorlijk maatschappelijk draagvlak leek aanwezig, getuige de enquêtes uit deze jaren, die opvattingen en voorkeuren signaleren, waarop het bestaande systeem in ieder geval niet aansloot. Wie, zoals de sociaal-psycholoog en voormalig directeur van het Steinmetz-archief Middendorp gedaan heeft³⁴, de enquêtes uit de eerste helft van de jaren zeventig afzet tegen die van de jaren zestig en als uitgangspunt voor de vergelijking de opvattingen en voorkeuren uit de jaren zestig neemt, ontdekt vanzelf begin jaren zeventig restauratieve tendensen.

Of wij langs Middendorps scheidslijnen kunnen komen tot een aanvaardbare verklaring voor het feit dat er van het staatsrechtelijke vernieuwingsstreven zo bar weinig terecht is gekomen, ik durf het niet te zeggen. In ieder geval is het uitspreken van opvattingen en voorkeuren tegenover enquêteurs nog altijd wat anders dan er naar handelen in het zicht van de consequenties. Zou een verklaring kunnen zijn dat een grondtrek van de Nederlander is niet veel op te hebben met snelle veranderingen en de weg van de geleidelijkheid te prefereren, zoals het een fatsoenlijk burger betaamt? Tenslotte kennen wij niet een traditie van snelle en succesvolle revoluties.

Hoe het ook zij, wellicht hebben wij hier te maken met een oprisping als element van een subcultuur, bij wier plotselinge opkomst en even plotselinge neergang we het later nauwelijks interessant vinden om lang stil te staan³⁵. Tegen die tijd geven wij onze aandacht dan liever aan de nu nog onderschatte en zo saai gevonden jaren vijftig, waarin allerhande verschijnselen de veranderingen in het bestel van tien jaar later al aankondigen. Wanneer wij het belang van de subculturele elementen reeds nu proberen te relativeren, dan springt de geleidelijkheid van de ontwikkeling in het oog. In zoverre laten de jaren zestig zich heel wel invoegen in het rustige beeld van de geschiedenis van ons land.

33. Simons, *Twintig jaar later*, 14.

34. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel-Amsterdam, 1979).

35. Vergelijk E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, III, *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam-Brussel, 1977) 323.

De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)

D.FJ. BOSSCHER

Het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van 1980 over 'herrijzend Nederland' stond in het teken van de vraag of de tweede wereldoorlog een breukpunt is geweest in onze geschiedenis. Voor zover er na twee dagen van voordrachten en gedachtenwissening duidelijke conclusies konden worden getrokken, was het antwoord voornamelijk ontkennend¹. Meer dan tijdens en kort na de oorlog bleken in de jaren dertig aanzetten te zijn gegeven tot werkelijk nieuwe ontwikkelingen. Een terrein dat zich aan deze slotsom onttrekt, is dat van de buitenlandse politiek. Neutraliteit en afzijdigheid maakten na de tweede wereldoorlog plaats voor een actief buitenlands beleid en Nederlandse participatie in de Europese gemeenschappen en de Noordatlantische Verdragsorganisatie.

In deze beschouwing zullen enige grote lijnen worden geschetst in de ontwikkeling van denkbeelden over buitenlandse politiek binnen de Partij van de Arbeid, beurtelings de grootste en de op één na grootste politieke partij, in de periode vanaf het einde van de oorlog tot het begin van de jaren zeventig. De toegemeten ruimte laat slechts een beknopte behandeling van enkele thema's toe. Ik zal mij in de eerste plaats richten op ideeën over de betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten en verder enige aandacht besteden aan de hulp aan minder ontwikkelde landen en de Europese samenwerking. De onderwerpen van andere artikelen in deze bundel zullen zoveel mogelijk worden ontweken, maar aan het maken van een paar opmerkingen over het generatieconflict in de PvdA zal niet te ontkomen zijn.

De globale periodisering van het denken over buitenlandse politiek in socialistische kring is geen groot probleem, eenvoudiger in elk geval dan het aangeven van oorzaken van de verschuiving van standpunten. Tot ver in de jaren zestig was een sterk Atlantische gezindheid het belangrijkste kenmerk van wat er door de PvdA over internationale politiek te berde werd gebracht. In de daarop volgende periode deed zich een kentering voor. Later in dit betoog zal ik de betekenis van de oorlog in Vietnam in deze enigszins trachten te relativiseren, maar zeker is dat die oorlog een rol heeft gespeeld bij het omslaan van opinies inzake de internationale oriëntatie van deze partij. Zo valt de periode 1945-1973 in twee delen uiteen. In het eerste tijdvak zeiden mensen als Vorrink, Vermeer, Ruygers, De Kadt en Patijn dingen over onze grote bondgenoot de Verenigde Staten, die in later tijd alleen een politiek levensmoede volksvertegenwoordiger of bewindsman over zijn lippen zou kunnen krijgen. Ook op andere terreinen van buitenlands beleid heeft de stemming in de PvdA in de loop van de tijd veranderingen ondergaan — men vergelijk bijvoorbeeld het enthousiasme voor Europese eenwording van toen met de lauwheid en afstandelijkheid van nu — , maar alleen op het punt van de positie van Nederland ten opzichte van Amerika is er sprake van een omkering van waarden. Dit proces viel in de tijd samen met de opkomst van Nieuw Links. Met het leggen van oorzakelijke en andere verbanden dient echter de nodige voorzichtigheid te worden betracht. Ik kom hier nog op terug.

1. De desbetreffende voordrachten zijn gepubliceerd in *BMGN*, XCVI (1981) aflevering 2.